

**ԱԾԱՆՑՈՒՄԸ ՇԻՐԱԿԻ ՄԱՐԶԻ ԳՅՈՒՂԵՐԻ
ԽՈՍՎԱԾՔՆԵՐՈՒՄ¹**

DOI: 10.54412/2738280X-2022.1.2-5

Բառնապյան Ջենմա
ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ
ավագ գիտաշխատող
բ.գ.թ., դոցենտ

2021թվականից Շիրակի մարզում ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի բարբառագետներս բարբառագիտական գիտարշավի շրջանակներում իրականացնում ենք գրանտային ծրագիր՝ մարզի բարբառային իրավիճակը պարզելու-ճշգրտելու նպատակով: Վերջին երկու հարյուրամյակների ընթացքում Շիրակի գյուղերում տեղաբնիկների կողքին բնակություն են հաստատել Արևմտյան Հայաստանի տարբեր գավառներից գաղթածներ՝ շատ դեպքերում հիմնելով նաև նոր բնակավայրեր՝ պահպանելու համար իրենց պապերի խոսվածքն ու սովորությունները: Նմանատիպ ուսումնասիրությունները կարող են օգտակար լինել նաև լեզվի պատմության, ազգագրության և այլ գիտակարգերի համար: Մարզի գյուղերում բարբառագիտական գործուղման շրջանակներում խոսվածքների (թե տեղաբնիկների և թե հին ու նոր շրջանի գաղթականների) գրառման հավաքչական ամշխատանքներ մենք կատարել ենք՝ սկսած անցյալ դարի 80-ական թվականներից:

Այս տարածքում գերակշռում է, իհարկե, Կարնո բարբառը, որն առայսօր կենդանի, գործուն է և որպես հաղորդակցման միջոց է ծառայում Գյումրիում և մի շարք գյուղերում: Շիրակի մարզի Գետք, Ազատան և Մարմաշեն գյուղերում տեղաբնիկներից բացի կան նաև 19-րդ դարասկզբին Կարսից և Էրզրումից այստեղ գաղթածների սերունդները: Զգալի թիվ են կազմում նաև Մեծ եղեռնից

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21T - 6B111 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

մագապուրծ գերդաստանների 3-4-րդ սերնդի ներկայացուցիչները: Կան նաև հիմնականում գաղթականներով բնակեցված գյուղեր (Ոսկեհասկ, Հայկավան, Ախուրիկ), որտեղ տասնամյակներ առաջ իրականացրել ենք հավաքչական աշխատանքներ՝ բարբառախոս անձանցից գրառելով իրենց մայրենի խոսվածքները: Հետագայում աստիճանաբար նմանատիպ գյուղերում առաջացել են միջբարբառային խոսվածքներ՝ համակեցությամբ պայմանավորված: Բառանվանումներում և բառակազմության մեջ փոխազդեցական գործոնն ակնհայտ է: Մեր աշխատանքում անդրադարձ ենք կատարել Շիրակի մարզի գյուղերի խոսվածքների բառակազմական խնդիրներին, մասնավորապես՝ ածանցմանը:

Ինչպես հայտնի է, ըստ հատուկ ծրագրի² հայերենի բարբառների բառապաշարի տարածքային տարբերությունները գրառելիս բառակազմական խնդիրները հարցման հատուկ առարկա չեն դառնում, սակայն բառանվանողական նյութերի գրանցումներում կարելի է գտնել տեղեկություններ նաև բառակազմության վերաբերյալ: Ինչպես ընդհանրապես հայոց լեզվում, այնպես էլ հայերենի բարբառներում բառակազմական միջոցներից մշտապես գործառել են ածանցումն ու բառաբարդումը:

Համահայերենյան իրողություն է վերջածանցների գերակշռությունը նախածանցների համեմատությամբ: Գրաբարի և արդի հայերենի վերջածանցներն ըստ ամենայնի ուսումնասիրված կարելի է համարել: Արդի գրական հայերենում դրանց թիվը շուրջ 180-ի է հասնում³:

Ըստ վերոհիշյալ ծրագրի ՀՀ Շիրակի մարզի մի շարք գյուղերում հավաքչական աշխատանքներ իրականացնելիս տեղեկություններ ենք քաղել նաև բառակազմական տարաբնույթ իրողությունների մասին (բառաբարդում, բառածանցում և այլն)՝ հընթացս համոզվելով, որ վերջածանցներն անհամեմատ շատ են նախա-

---

¹ Տե՛ս *Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագիր*, Ե., 1977:

³ Տե՛ս **Հ. Պետրոսյան**, *Հայերենագիտական բառարան*, Ե., 1987, էջ 14:

ծանցներից: Այդ մասին կարող ենք վկայել մարզի տարբեր գյուղերում մեր իրականացրած հավաքչական աշխատանքների արդյունքում կուտակված փաստերը ներկայացնելով:

Համահայերենյան գործառույթ են դրսևորում *ան* և *չ* ժխտական նախածանցները: Դրանք լայնորեն գործառում են Շիրակի մարզի գյուղերի խոսվածքներում՝ որևէ հասկացության առկայությունը ժխտելու նպատակով, ինչպես՝ *անտուն, անտէր, անհէր, աննամուս, անյրվա, չրտէս, չրբէր* և այլն:

-*Ան* ժխտական ածանցով բառակազմական հետաքրքիր օրինակներ փնտրելիս առանձնացրել ենք *աղ* բառի *ալ* գուգաձևության հետ միանալիս առաջացած հետաքրքիր և առաջին հայացքից տարօրինակ թվացող՝ *ալնի* բառաձևը (*անալի-անլի* և դրափոխությամբ՝ *ալնի*): Բառիմաստը երկու դեպքում էլ նույնն է՝ *աղը պակաս, առանց աղի*: Շիրակի մարզի գյուղերից շատերում 1828 թվից ի վեր հոծ գաղթականությամբ բնակություն հաստատած ալաշկերտցիների, խնուսցիների բասենցիների, 20-րդ դարի ցեղասպանությունից մազապուրծ և Անդրանիկի գորքի հետևից Ախուրյան գետի այս ափին հանգրվանածների խոսվածքներում առկա է այս բառաձևը: Բերենք օրինակներ.

Ալնի էր, խանձրահամ լէ վըրէն տըվէծ (Մշո Մկրագոմ, Բոստաքյանդ, Կոպ, Խութի Փիջունք գյուղերի խոսվածքներով՝ գրանված Շիրակի մարզի Ոսկեհասկ գյուղում):

Ալնի-ալնի խօսածօղ մարտ է (Գյումրի քաղաքի խոսվածքով):

Կարևո բարբառի Շիրակի տարածքի խոսվածքներով գրանված բանահյուսության մեջ *դժոխք* իմաստով գործառող *հ'անատագ* բառը սովորաբար գործածվում է *սէվ հ'անատագ* կայուն բառակապակցության կազմում՝ *անդունդ, վիհ* բառիմաստով: Շատ տարածված է անեծքներում: Օրինակ՝

Սէվ հ'անատագն էրտաս, չըդառնաս: Ակնհայտ է բառի *ան+հատակ* կազմությունը՝ այդ տարածքի խոսվածքներին բնորոշ՝ հավելական ձայնեղ *հ*-ով:

Ան- ածանցը բառին ժխտական իմաստ է հաղորդում նաև փոխառյալ բառերին ավելանալով, ինչպես՝ *աննամուս, անթասիք* և այլն:

Նկատելի է, որ հաճախականության տեսակետից հաջորդ տեղում չ- նախածանցն է, որի ձևաբանական արժեքը եթե ժխտական խոնարհմանը մասնակցելն է, ապա բառակազմական արժեքը ածականներից և բայահիմքերից ածական կազմելն է, ինչպես՝ *չրբեր, չրտես, չրհաս* և այլն:

Նախածանցների սակավությամբ կարելի է պատճառաբանել իրանական լեզուներից փոխառյալ *բէ* ժխտական նախածանցի լայն գործառույթը հայերենի բարբառներում, ինչպես, ասենք, *բէխաբար, բէմուրազ, բէբախտ, բէխեր, բէղովլաթ, բէնամուս* և այլն: Սակայն այդ *բէ* նախածանցը միայն փոխառյալ արմատներին չէ, որ ավելանում է՝ բառի իմաստը ժխտելով: Իսկ բարբառները, ինչպես գիտենք, բառային փոխառությունների դիմում են գործուն բառապաշարում պակասող բառերը լրացնելու, ավելի ճիշտ՝ իմաստային նրբերանգներ արտահայտելու նպատակով: Բերենք օրինակներ Մշո և Կարսի բարբառներով՝ մեր կողմից գրառված մարզի Ոսկեհասկ գյուղում ցեղասպանությունից փրկված մշեցիներից ու կարսեցիներից:

Վախտ-բէվախտ գ՛իկեր մըր տուն (Մշո բարբառի Մկրագոմ գ. Խոսվածքով):

Բէխեր տուն էր ըղօնծ թաժա տունը (Կարսի Փալդըրվան գ.):

Բ՛անից բէխաբար մամըս գուզեր ընձի քախկըծի տըղիմ տար (Կարս):

Տօ, բէմուրազ, ամանը ջառտէծի ը (Ազատան գ.):

Գրաբարի բառապաշարին նվիրված ուսումնասիրության մեջ ճանաչված լեզվաբան Լ. Հովհաննիսյանը, առանձնացնելով ծագումնաբանական շերտերը, հայերենի բնիկ կամ հնդեվրոպական բառաշերտը որակում է իբրև հայերենի բառագանձը, որի ուսումնասիրության հարցում ամենամեծ ավանդը ակադ. Գևորգ Ջահուկյանինն է: Ապա ներկայացվում է գրաբարի փոխառյալ բառապաշարը՝ խորությամբ քննելով հատկապես իրանական փոխառություն-

ները՝ նշելով, թե ճիշտ չէ *օտար ձևույթ+ հայերեն ձևույթ* կառույցը փոխառություն համարելը, եթե օտար ձևույթը անկախ կիրառություն չունի⁴: Նշենք, որ ինչպես Ջահուկյանը, այնպես էլ Լ. Հովհաննիսյանը *ան-* նախածանցը հայաբանություն են համարում:

Հայերենի բարբառներում գերակշռում են վերջածանցները: Այս տարածաշրջանի գյուղերի խոսվածքներում առկա են բազմաթիվ վերջածանցներ: Ներկայացնենք դրանցից մի քանիսը:

1. Հայերենի շատ բարբառներում առկա *-ի* կամ *-ենի* ածանցը (որպես ծառերի անուններին բնորոշ վերջածանց) այս տարածքի բարբառային խոսվածքներին բնորոշ չէ: Գործածվում է *ծառ* բառի հետ՝ որպես բառակապակցություն, ինչպես՝ *խրնձորի ծառ, տանձի ծառ* և այլն: Այս տարածքի խոսվածքներում առկա է մակբայակերտ *-ի* վերջածանցը: Կարելի է նշել հետաքրքիր մի բառաձև՝ *թաթարի* (*շատ արագ, հապճեպ, ոտքի վրա*): Այլ կերպ ասած՝ *թաթարի նման, թաթարավարի*: Ձևի մակբայի արժեք ունեցող ածանցավոր այդ բառը շատ գործածական է Կարնո բարբառի խոսվածքներում: Օրինակ բերենք Շիրակի մարզի Մարմաշեն գյուղի խոսվածքով.

Թատարի ձրվաձէղըմ կէրանկ ու հ'ընգանկ ճամպա:

Թատարի լօղձա ու պարգա քընա:

2. Թե՛ արևելյան և թե՛ արևմտյան խմբակցության շատ բարբառներում գործառական մեծ հաճախականություն դրսևորող ածականակերտ և գոյականակերտ *-ական* վերջածանցը՝ բարբառներից յուրաքանչյուրի համար օրինաչափ հնչյունափոխությամբ, գործածական է նաև այս տարածքի գյուղերի խոսվածքներում՝ *տընագան մաձուն, գովագան ախձիգ* և այլն: Մշո, Կարնո բարբառներով գրառված բանահյուսական նյութերում առկա է «*բեպէղագան* (բարբելական) *կըրագ*» կայուն բառակապակցությունը: Սովորաբար հանդիպում է անեծքներում, ինչպես՝ *Աստղձու բեպէղագան կըրագ թապի գըլիսիդ* (Շիրակի մարզի Ագատան գյուղի խոսվածքով):

3. *-Անակ* ածանցը (մակբայակերտ ու ածականակերտ) հաճախադեպ չէ, բայց նախկինում գործածվել է Շիրակի դաշտի գյուղերի

---

2 Տե՛ս Լ. Հովհաննիսյան, *Գրաբարի բառապաշարը*, Ե., 2006, էջ 46:

խոսվածքներում՝ ըստ բանահյուսական նյութերի: Օրինակ՝ *Էս ախ-ճիզը հակնի գը մատորնագ շորէր ու կէրտա*: Ընդ որում՝ *մատորնակ* ասելով՝ հասկացվում է «տղամարդավարի»: Տեղաբնիկ մարմաշենցիների խոսքում նույնպես գրառել ենք *-անակ* ածանցի վկայություն: Օրինակ՝ *Քալօրը քրոտանակ քօլօզ էր դ՛ըրէ* (քրդի նման, քրդաբար): Շիրակի մարզի Ախուրիկ գյուղում գրանցել ենք այսպիսի բառակապակցություն՝ *մեկձանագ խոսք*՝ «*մեծերի կողմից ավանդված իմաստուն խոսք*» նշանակությամբ: Կարելի է ասել, որ *-անակ* վերջածանցն արդեն գործուն չէ:

4. *-Ային* -հայերենի տարբեր փուլերում գործառած այս ածանցը շատ բարբառներում բացակայում է: Սակայն Շիրակի մարզի՝ Ալաշկերտից գաղթածների խոսքում կարելի է մեկ-երկու օրինակ գտնել: Ասենք, երաշտ տարի հասկացության համար գործածական է *չորային* ածանցումը՝ նկարագրական արժեքով: Օրինակ՝ *Տարին չորային էր, մըր բօստան չօրծավ*:

5. *-Անց* մակբայակերտ վերջածանցը գործառում է Գյումրու խոսվածքում: Օրինակ բերենք հետևյալ ասացվածքը՝ *Հ՛էրէսանց հայլի, տրգէվանց՝ արձըլի*:

6. *-Կան* վերջածանցով կազմվում են գոյականներ, ինչպես՝ *ծընընդկան, տըղօցկան* և ածականներ, օրինակ՝ *մըրսըզան, խըռօլգան* և այլն:

7. *-Ման* վերջածանցը ձևի մակբայ կազմելու գործուն միջոց է այս տարածքի խոսվածքներում: Օրինակ՝ *Վազման տուն հասա: Էրէխէն լայման քօլըս էգավ*:

8. *-Ան* վերջածանցը ածականակերտ է: Օրինակ բերենք Ալաշկերտից գաղթած և Մարալիկում ապրողների ներկայացրած ասացվածքը.

Օլըրդան կադուն պարգուզ ասլանէն շադ բան գինա (Զբոսնող կատուն պատկած առյուծից շատ բան գիտի):

9. *-Ոց (օծ)* վերջածանցը կարող է կազմել տեղանիշ և ժամանականիշ բառեր: Օրինակ՝ *արդակնօծ, թըրկընօծ, խէլընօծ* և այլն: Իսկ Սուրբխաչի տունը այս տարածքի խոսվածքներում հայտնի է

նան *ուլոծ* անունով (կապված հնում այդ տոնի ժամանակ ուլի գոհաբերության հետ):

10. -*Օդ* ածանցը գործուն ածանց է տարածքի խոսվածքներում՝ *կէղղոդ, ժըբոդ, ճէնջոդ* և այլն:

11. Քանի որ մեր աշխատանքում ընտրողաբար ներկայացնում ենք որոշ ինքնատիպ վերջածանցներ, անդրադառնանք նաև -*ուլթ* ածանցին, որն առկա է Շիրակի մարզի Ազատան, Գետք գյուղերի խոսվածքներում: Գրառել ենք այսպիսի արտահայտություն.

Շաղ դուրեզան ախճիզ է, հըմը մորութ թոպալ է (ի ծնե կաղ է):

12. -*Ուրիզ* վերջածանցով ածականներ են կազմվում Շիրակի մարզի տարբեր գյուղերում բնակվող մշեցիների, բասենցիների, կարսեցիների խոսքում: Օրինակ՝ *Գ՛ողաձուրիզ օսկուց խէր չըկա* (Մշո Բոստաքյանդ գյուղի խոսվածքով):

13. -*Օշ* վերջածանցը անորոշության երանգ է տալիս ածականներին: Օրինակ՝ Մարմաշեն գյուղի խոսվածքում առկա են *դէղլօշ, մարխօշ, թըփոշ* և նմանատիպ ածանցումներ: Այսպես՝

Էրէխէն քիճըմ թըպոշնա հէղըս տանիմ բըղի յայլէն:

Կան նաև այլ հետաքրքիր ու ինքնատիպ վերջածանցներ, որոնց կանդրադառնանք մեր հետագա ուսումնասիրություններում:

Jemma Barnasyan -Affixation in dialects of some villages of Shirak region. - The preponderance of suffixes compared to prefixes is the all-Armenian linguistic reality. According to a specially worked-out program, in a number of villages in the Shirak region, in the course of collecting activities, also information was collected on various word-building realities (composition, affixation, etc.) - while making sure that there are incomparably more suffixes than prefixes. We can testify to this by presenting the facts accumulated as a result of our collecting work carried out in different villages of the region.

Джемма Барнася - Аффиксация в говорах сел ширакской области.- Общеармянской языковой действительностью является перевес суффиксов по сравнению с префиксами. По специально сос-

тавленной программе в ряде сел Ширакской области при осуществлении собирательной деятельности собрали информацию также о разнообразных словообразовательных реальностях (словосложение, аффиксация и т. д.) – при этом убеждаясь, что суффиксов несравненно больше, чем префиксов. Можем засвидетельствовать это, представив факты, накопленные в результате нашей собирательной работы, проведенной в разных селах области.